

TIMPUL LUMII ȘI NOILE FORME ALE INTERSUBIECTIVITĂȚII: INTERNETUL, REȚELELE SOCIALE ȘI INTELIGENȚA ARTIFICIALĂ

VIOREL ROTILĂ

Facultatea de Istorie, Filosofie și Teologie, Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați

World-Time and New Forms of Intersubjectivity: the Internet, Social Networks, and Artificial Intelligence. Time is not only measured; it is also lived. This paper argues that objective time becomes meaningful through a triadic structure of reference: subjective duration, intersubjective world-time, and objectivity. Building on phenomenological and existential analyses and updating them through a 4E cognition lens, the paper examines how contemporary „gatherings together” of experience and knowledge reshape this triad. The Internet, online social networks, and artificial intelligence are approached as successive reorganizations of constitutive intersubjectivity, with distinctive effects on the present, the past, and our relation to the future. The resulting temporal uncertainty feeds back into strategies of surviving time, including the renewed appeal and limits of Stoic practices.

Keywords: world-time; intersubjectivity; temporality; social media; Internet; artificial intelligence; 4E cognition.

INTRODUCERE

În acest articol investighez raportul dintre timpul trăit și timpul măsurat, precum și condițiile în care timpul obiectiv dobândește semnificație pentru agenții umani. Principala ipoteză de lucru este că timpul obiectiv devine semnificativ numai pe fundalul unor repere ale timpului trăit, repere care sunt în mod simultan personale și comune. Cu alte cuvinte, nu avem acces direct la timpul obiectiv, ci prin relațiile noastre cu reperele care fac posibilă o experiență orientată în timp. În termenii lui M. Heidegger, temporalitatea existenței umane stă la baza semnificației timpului măsurat¹.

În contextul acestei modalități de a înțelege timpul, avansează ipoteza că transformările tehnice și sociale recente introduc o formă specifică de incertitudine, legată nu numai de natura timpului, ci și de reconfigurarea „timpului lumii”, datorită modificării cadrului intersubiectiv care influențează modalitatea în care trăim timpul. Pe fondul acestor transformări sunt relevante strategiile noastre de supraviețuire în timp și în fața timpului, prezentarea unora dintre cele actuale fiind un posibil punct de pornire pentru o dezbatere privind adaptările necesare.

¹ Martin Heidegger, *Ființă și timp*, București, Editura Humanitas, 2003, pp. 313–314.

Am organizat analiza în trei registre. Primul este de natură conceptuală, propunând trei domenii de referințe pentru timp – subiectiv, intersubiectiv și obiectiv –, în relația dintre ele fiind conturat „timpul lumii”. Al doilea registru operează o scurtă prezentare a câtorva strategii de supraviețuire raportate la timp, menite să ofere o imagine asupra unora dintre mecanismele de adaptare la care recurgem. Al treilea registru este diagnostic-interpretativ, examinând internetul, rețelele sociale online și inteligența artificială ca tehnologii care restructurează mediul cognitiv și social și, prin asta, influențează contextul de trăire și înțelegere a timpului. Analiza acestei conexiuni cauzale este mediată de abordările 4E, lansate în cadrul unui workshop pe tema minții încorporate ținut la Universitatea din Cardiff în 2006², care susțin caracterul distribuit al minții în interacțiunile corp-mediu, modificările mediului și ale cunoașterii, putând antrena modificări ale experienței temporale.

Mai departe, voi concentra analiza asupra *timpului intersubiectiv*, în special sub forma chipului istoric al acestuia, și *timpului trăit*, abordat predominant dintr-o perspectivă existențialistă. Unul dintre punctele de legătură dintre cele două îl poate constitui întrebarea „cum trăim timpurile actuale?”, rostită în orizontul existențialismului.

Teza centrală este că „timpul lumii” funcționează ca formă constitutivă de intersubiectivitate, ce influențează trăirea timpului. În această ipoteză, fiecare nouă modalitate de „adunare împreună” a experienței și cunoașterii umane produce o reorganizare a timpului lumii. Metanarațiunile, biblioteca, internetul și, în etapa actuală, rețelele sociale și inteligența artificială pot fi descrise ca trepte ale unei reorganizări progresive a intersubiectivității și, implicit, ale temporalității trăite. Întreaga abordare se desfășoară în zona percepției curgerii timpului, păstrând indecizia privind timpul obiectiv. Teza esențială este cea a modificării unora dintre reperele pe care le utilizăm pentru curgerea timpului, a accelerării mișcării structurilor pe care le utilizăm ca referințe pentru percepțiile (și convingerile) noastre temporale.

1. CONTEXTUL ANALIZEI

1.1. TIMP SUBIECTIV ȘI TIMP OBIECTIV

Care este raportul dintre realitatea timpului și modalitatea în care percepem timpul? Din perspectivă metafizică părem să fim convingși că analiza timpului trebuie să pornească dinspre obiectivitate și să meargă către subiectivitatea percepției timpului. Nivelul de stabilitate pe care îl oferă teoriile fizice ale timpului asupra investigării experimentale a realității pare să sugereze validitatea acestor

² Albert Newen, Shaun Gallagher, Leon De Bruin, „4E Cognition: Historical Roots, Key Concepts, and Central Issues”, în Albert Newen, Leon De Bruin, and Shaun Gallagher (ed.), *The Oxford Handbook of 4E Cognition*, Oxford Library of Psychology, 2018, p. 16.

teorii sau cel puțin să confirme relevanța unei teorii obiective a timpului. Însă, din perspectiva modului în care ia naștere problema timpului, direcția este mai curând inversă: mai întâi, avem intuițiile noastre privind perceperea timpului, după care postulăm o teorie a timpului obiectiv.

În filosofia timpului, tensiunea dintre timpul subiectiv și timpul obiectiv este o temă consacrată. Pe de o parte, *timpul obiectiv* este timpul fizicii, al măsurătorilor exacte ce investighează o ordine naturală ce pare independentă de agenții individuali. Pe de altă parte, *timpul subiectiv* este durata trăită, elastică, încărcată de afecte și de sens, în care o clipă poate părea îndelungată, iar o zi poate trece fără a fi remarcată. Limitarea analizei la acest binom generează două riscuri reductive: tratarea timpului subiectiv ca simplă deformare a timpului obiectiv, respectiv transformarea timpului obiectiv într-o convenție pură a oamenilor de știință. După cum vom vedea, încerc să evit ambele reducere, în special prin adăugarea celei de-a treia referințe, timpul intersubiectiv.

O parte a acestei tensiuni dintre cele două perspective este veche, ținând de istoria modernității. În eforturile sale de a căuta certitudini cognitive, R. Descartes³ a legat certitudinea de actul gândirii, iar acest lucru a avut, indirect, un efect asupra felului în care ne raportăm la timp. Dacă esența omului este *a gândi*, atunci timpul devine un fel de context al clarității și distincției, putând fi subînțeles în traseul metodic pe care-l parcurge gândirea pentru a ajunge la cunoaștere certă (perspectiva epistemologică), inclusiv la certitudinea fondatoare a modernității: propria existență (mutația ontologică). I. Kant⁴ mută discuția într-o altă direcție, considerând că timpul nu mai este doar ceva ce constatăm, ci o formă a sensibilității, o condiție de posibilitate a oricărei experiențe. În această logică, timpul obiectiv nu este descoperit pur și simplu, ci este posibil pentru că există deja un cadru de desfășurare a experienței.

În filosofia analitică există o discuție celebră, între ceea ce McTaggart⁵ numește seria A și seria B. Seria A este cea a trecutului, prezentului și viitorului. Seria B este cea a relațiilor „mai devreme” și „mai târziu”. Critica lui McTaggart, indiferent dacă o acceptăm sau nu, are meritul de a arăta că limbajul temporalității trăite nu se suprapune perfect peste limbajul temporalității obiective.

Dezbaterile contemporane nu se opresc la McTaggart, fiind lansate discuții despre *presentism*, *eternalism* și teoria „blocului temporal”, o parte dintre ele fiind sistematizate în mod accesibil de Markosian⁶. În același timp, experimentele mentale, precum paradoxurile călătoriei în timp discutate de David Lewis⁷, funcționează ca teste conceptuale ce ne obligă să verificăm ce înțelegem prin „ aceeași persoană”, „aceeași lume” și, mai ales, „ același timp”.

³ René Descartes, *Discurs asupra metodei*, București, Editura Științifică, 1957, pp. 61–69.

⁴ Immanuel Kant, *Critica rațiunii pure*, București, Editura Științifică, 1969, pp. 74–89.

⁵ J. M. E. McTaggart „The Unreality of Time”, *Mind*, vol. 17, nr. 68, 1908, passim.

⁶ Ned Markosian, „Time”, în Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2016, disponibil online, consultat la data 28.01.2026.

⁷ David Lewis, „The Paradoxes of Time Travel”, *American Philosophical Quarterly*, vol. 13, nr. 2, 1976, pp. 145–152.

În literatura recentă, distanța dintre timpul trăit și timpul măsurat este tratată ca problemă teoretică ce intersectează fenomenologia, metafizica analitică și științele cognitive. După cum demonstrează cercetările neurocognitive recente⁸, fluxul temporal este adesea conceptualizat ca un sistem iluzoriu destinat optimizării comportamentului adaptativ uman în raport cu timpul fizic fundamental. L. A. Paul accentuează diferența dintre timpul subiectiv (experiența temporală) și cel obiectiv, situând-o pe zona diferențelor *dintre cum ni se pare că este lumea* (vizibile în explicațiile fenomenologice) și *cum este ea* (tema explicațiilor ontologice)⁹. A. Bardon consideră percepția timpului drept eroare cognitivă, ce nu are însă statutul de iluzie, concentrându-se pe analiza psihologiei curgerii timpului¹⁰. Pe aceeași linie argumentativă deconstructivistă, Prosser¹¹ (2012, pp. 92–116) arată că ceea ce percepem ca fiind curgere temporală este o descriere deficitară a succesiunii și a stărilor relaționale statice. Astfel de abordări par să converge asupra unei întrebări esențiale: cum poate fi articulată relația dintre timpul experienței și timpul descris de știință?

O soluție posibilă este să introducem un al treilea termen, considerând că între timpul subiectiv și timpul obiectiv există un timp intersubiectiv, un timp al lumii comune. Acesta nu este doar media statistică a experiențelor individuale, ci o structură prin care lumea apare ca fiind aceeași pentru noi, inclusiv în dimensiunea ei temporală. În fenomenologia husserliană, intersubiectivitatea nu este un adaos ulterior, ci o condiție de constituire a obiectivității¹². Din această perspectivă, timpul obiectiv este dependent de o cristalizare a unui acord intersubiectiv asupra reperelor temporale, iar acest acord este posibil numai pe baza temporalității trăite.

1.2. TREI REFERINȚE: SUBIECTIV, INTERSUBIECTIV, OBIECTIV

Triada subiectiv-intersubiectiv-obiectiv permite o descriere mai adecvată a funcționării timpului în viața umană. *Timpul subiectiv* desemnează experiența duratei, a succesiunii, a așteptării și a memoriei individuale, corelată cu ritmurile corpului și cu dinamica atenției. *Timpul intersubiectiv* corespunde reperelor împărtășite, cum sunt sărbătorile, termenele, programele, calendarele, ritmurile muncii și ale odihnei, precum și orizontului comun de cunoaștere/interpretare a trecutului și anticipare a viitorului. *Timpul obiectiv* este schema stabilizată prin instrumente de măsurare, utilizată ca reper pentru coordonarea acțiunilor tehnice, descrierea proceselor naturale și construcțiile științifice.

⁸ Marek Binder, „Is the Time’s Flow an Illusion? – The Issue of the Temporality of the Conscious Experience”, *Current Opinion in Behavioral Sciences* 57 (June) 2024: 101387.

Binder, 2024, p. 101387

⁹ L. A. Paul, „Temporal Experience”, *The Journal of Philosophy*, 107(7), 2010, pp. 345–355.

¹⁰ Adrian Bardon, „The Passage of Time is Not an Illusion: It’s a Projection”, *Philosophy* 98(4), 2023, pp. 491–497.

¹¹ Simon Prosser, „Why Does Time Seem to Pass?”, *Philosophy and Phenomenological Research*, 85(1), 2011, 92–116.

¹² Edmund Husserl, *Meditații carteziene*, București, Editura Humanitas, 1994, pp. 165–190.

O analiza relevantă a celor trei perspective este desfășurată de Matt Farr, care le reduce la *timpul popular* (timpul așa cum îl înțelegem în mod cotidian), *timpul experimentat* (perspectivele asupra timpului, cum ar fi cele oferite de mișcare și schimbare) și *timpul fizic* (modalitățile în care fizica se referă la timp, cum ar fi teoria relativității și fizica cuantică)¹³. Ideea că diferitele timpuri pot fi reale în sensuri diferite, enunțată de Farr, este apropiată de *teza de realitate a timpului*, înțeleasă însă că aplicată fiecăruia dintre domeniile existenței: personal, social și natural.

Prin *teza de realitate a timpului* sugerez că nu ne interesează atât realitatea timpului, cât modalitățile în care-i formulăm presupuzițiile de realitate, în funcție de care ne orientăm comportamentele și ne interpretăm experiențele. Teza de realitate stabilizează timpul într-un model dinamic, ce ne permite înțelegerea lui, în diferite forme: fie este vorba de *timpul subiectiv*, pe care ne străduim să-l organizăm prin diferite strategii, sau de *timpul social*, pe care-l preluăm deja organizat sub forma calendarelor, programelor etc. ori de *timpul fizic*, ce ne este prezentat prin diferite standarde de măsurare sau modele de înțelegere de fizică.

Din punct de vedere metodologic, o variantă de unificare a perspectivei fenomenologice cu perspectiva fizicii o constituie distincția între trei referințe diferite privind timpul: *timpul subiectiv*, înțeles spre exemplu din perspectiva fluxului conștiinței, dar și a percepției timpului, *timpul obiectiv*, înțeles ca o referință stabilă cu caracter universal, și *timpul intersubiectiv*, pe care-l înțelegem ca timp al lumii, el putând lua forme de organizare specifice.

În mod curent, timpul obiectiv este tratat ca fundamental, iar celelalte două niveluri ca derivate. În acest articol propun inversarea ordinii explicative: timpul trăit, în dimensiunea sa subiectivă, direct conectată cu cea intersubiectivă, este condiția de posibilitate a semnificației timpului măsurat. În consecință, modificările rapide ale mediului comun pot afecta structural sensurile asociate măsurării și, mai ales, trăirii timpului, fără ca standardul metric (ceasul, calendarul) să fie el însuși modificat.

1.3. TIMPUL LUMII CA INTERSUBIECTIVITATE CONSTITUTIVĂ

Numesc „timpul lumii” această dimensiune intersubiectivă constitutivă. Ea este mai mult decât o convenție și mai puțin decât o entitate naturală. Este o „infrastructură temporală a lumii comune”. În condițiile în care posibilitatea limbajului este constitutivă lumii, iar intersubiectivitatea este deja condiționată de limbaj, atunci este presupus și un timp comun al lumii în care limbajul funcționează.

Pentru tema articolului este relevantă o diferență importantă între „a fi împreună” și „a fi împreună în același timp”. Putem împărți spațiul fără să împărțim

¹³ Matt Farr, „The Three-Times Problem: Commentary on Physical Time within Human Time”, *Frontiers in Psychology* 14: 1130228, 2023, p. 2.

(trăim) același timp, la fel cum putem împărți timpul fără să împărțim același spațiu. În practica socială, cele două se amestecă, generând co-existența unor perspective diverse, ce contribuie la ratarea înțelegerii (la fisura intersubiectivității). Deși în esență sunt mediatore ale întâlnirii, tehnologiile moderne, mai ales cele digitale, pot amplifica această diferență, separând suplimentar și re-articulând raportul dintre co-prezență și co-temporalitate. Multiplele chipuri ale prezentului relevă o formă de co-existență a stilurilor existențiale ce țin de epoci diferite. Nu ne mai este clar unde/când (în ce perioadă) suntem în istorie și nici măcar dacă istoria își păstrează caracterul de referință donatoare de sens.

1.4. CELE TREI MOMENTE ALE TIMPULUI

Trecutul, prezentul și viitorul nu sunt simple etichete, ci sunt moduri de structurare a sensului trăirilor noastre. Din perspectivă existențialistă, dimensiunile dominante ale timpului ce corespund celor trei repere sunt *proiectul* (orientarea către viitor și semnificația pe care acesta o dă trecutului, respectiv organizarea pe care o conferă prezentului), *prezența* (decizia, ca hotărâre care consacră clipa, alegerea ca deschidere a spațiului libertății) și *istoria* (ca domeniu de ivire a ființei bazată pe formele de rostire prin limbă și vădire prin artă ori al exercitării libertății pentru alegerea de sine). Acestea sunt, într-un sens, condiții ale unei vieți umane orientate în timp.

În viața socială, prezentul funcționează adesea ca un câmp de tensiune, cu „grosimi” diferite, nu ca un punct. Trecutul și viitorul se proiectează diferit, pentru unii, trecutul devenind povară, în timp ce pentru alții devine resursă de legitimitate. Pentru unii, viitorul este promisiune, în timp ce pentru alții este amenințare. Aceste distribuții nu sunt neutre. Ele țin de instituții, de mituri, de raporturi de putere, de forme de educație, adică de situațiile ce ne sunt deja date¹⁴. Din perspectiva Simonei de Beauvoir, libertatea de alegere, ce stă la baza proiectelor noastre, este situată, posibilitățile de a fi în timp fiind deschise sau închise de contexte existențiale concrete. În logica interpretărilor deschise de Simone de Beauvoir, ne putem întreba care sunt caracteristicile posibilităților de a fi în timp deschise/lăsate persoanei de instituții, mituri, relații de putere? Trăim timpul în formele pre-modelate specifice spațiilor (temporo-)sociale în care ne aflăm. Deși vorbim despre „timpul nostru”, posibilitățile de a-l experimenta, modalitățile de a-l înțelege și a vorbi despre el ne aparțin într-o mică măsură. *Suntem timp* și suntem în(tr-un anumit) timp în egală măsură. În acest context, este relevant rolul evenimentelor istorice, din perspectiva afectării și (de)formării timpului personal pe baza timpului istoric. Or, trăim un timp al accelerării evenimentelor, ce ar putea culmina cu transformări ce ne proiectează dincolo de istorie.

¹⁴ Simone de Beauvoir, *Al doilea sex*, București, Editura Univers, 1998, vol. I, p. 176.

În raport cu trecutul, distribuția despre care vorbeam poate lua forme dramatice, trecutul putând fi păstrat ca memorie vie, dar poate fi și transformat în mecanism de vinovăție, în pretext de resentiment sau în arhivă de justificări. Nietzsche a descris, într-o manieră devenită clasică, cum excesul de istorie poate slăbi viața, tocmai pentru că împovărează prezentul și blochează viitorul¹⁵. În logica lui, problema nu este să avem trecut, ci să găsim o măsură a raportării la trecut.

1.5. MIȘCAREA DREPT CONDIȚIE DE POSIBILITATE A PERCEPERII TIMPULUI

Există o intuiție universală pe care o folosesc drept reper: percepția timpului este legată de repere ale mișcării și ale schimbării. Aristotel spune că timpul este un număr al mișcării în raport cu înainte și după¹⁶. Hume, la rândul lui, insistă asupra faptului că ideea de timp este derivată din succesiunea percepțiilor¹⁷. Chiar și atunci când încercăm să gândim un timp „fără schimbare”, cum face Shoemaker¹⁸, avem nevoie de un cadru conceptual în care schimbarea este posibilă.

Dacă admitem teza legăturii dintre mișcare și timp, atunci trebuie să reflectăm la aspectul cantitativ al acestei corelații. Există o corelație între viteza mișcării și cea a curgerii timpului? Accentuarea dinamicii ar genera o creștere a vitezei de curgere a timpului (sau percepția subiectivă că timpul trece mai repede)? Răspunsul de primă instanță este că putem vorbi de viteză doar întrucât introducăm timpul drept reper, generând astfel un paradox.

Timpul trece cu adevărat sau este suficient să ne comportăm „ca și cum” ar trece (utilizând o teză de realitate a acestei conexiuni), transpunând în comportamente intuiția trecerii timpului? Ned Markosian¹⁹ apără această intuiție, sugerând existența unor treceri diferite de mișcarea în spațiu, o *pură trecere a timpului*. Ceea ce ar putea echivala cu posibilitatea existenței unei perceperii a timpului în afara mișcării.

Dependența de repere nu înseamnă că timpul este identic cu schimbarea. Înseamnă doar că accesul nostru fenomenal la timp este mediat de mișcare. Din acest punct de vedere, „timpul obiectiv” este o soluție practică pentru a stabiliza reperele. El este ceea ce am numit o *teză de realitate*: îl presupunem ca fiind real și independent tocmai pentru că avem nevoie de el ca să coordonăm acțiuni și să facem comparabile trăirile noastre temporale.

¹⁵ Friedrich Nietzsche, *On the Advantage and Disadvantage of History for Life*, Hackett Publishing Company, 1980, pp. 7–9.

¹⁶ Aristotel, *Fizica*, București, Editura Științifică, 1966, pp. 104–119.

¹⁷ David Hume, *A treatise of human nature*, Oxford, 1965, pp. 26–68.

¹⁸ Sydney Shoemaker, „Time without Change”, *The Journal of Philosophy*, vol. 66, nr. 12, 1969, pp. 363–381.

¹⁹ Ned Markosian, „How Fast Does Time Pass?”, *Philosophy and Phenomenological Research*, 53(4), 1993, 829–844.

1.6. PERSPECTIVĂ FENOMENOLOGICĂ, EXISTENȚIALISTĂ ȘI 4E

Fenomenologia și existențialismul au construit un vocabular robust pentru a descrie temporalitatea trăită. Heidegger, de pildă, insistă că temporalitatea nu este o simplă succesiune de „acum-uri”, ci o structură ec-statică, un mod de a fi al existenței care se deschide către viitor, se întoarce către trecut și se face prezentă în preocupările cotidiene²⁰. Merleau-Ponty postulează *structura de orizont*, aceasta fiind posibilă doar prin corpul propriu (corp subiect), care funcționează ca ancoră în lume. Orizontul se deplasează odată cu mișcarea corpului, dezvăluind noi aspecte fără a rupe continuitatea experienței. Prezentul nu este un punct izolat, ci are un orizont al trecutului recent și unul al viitorului iminent, oferind fluiditate conștiinței²¹.

O abordare actuală a problemei, situată în continuitatea direcției fenomenologice deschisă de Husserl și Merleau-Ponty, este cea făcută de Teghil și Wittmann²², care arată că judecățile temporale depind (și) de emoție și interceptie, una dintre dovezi fiind furnizate de faptul că variațiile afective pot dilata sau comprima perceperea trecerii timpului. Principala contribuție o constituie sprijinul dat ipotezei dependenței fluxului și duratei subiective a timpului de reglajul corpului. Dacă privim corpul din perspectiva calității sale de dat, de existând fizic în mediul natural, putem observa că această legătură a percepției temporale cu corpul poate fi gândită din perspectiva unui raport de tip obiectiv. Asta ar însemna că una dintre formele de a gândi timpul obiectiv este să pornim de la existența corpului fizic în mediul natural ca dat obiectiv.

Ce aduce astăzi nou discuția este întâlnirea acestor analize cu teoriile 4E ale cogniției. Dacă mintea este întrupată, situată, enactivă și extinsă, atunci temporalitatea trăită nu este doar în „interior”, ci se distribuie în interacțiunile corp-mediului.

Consecința metodologică este importantă: atunci când discutăm despre schimbări ale percepției timpului trebuie să luăm în calcul schimbările mediului cognitiv, între cele două existând o relație de influență reciprocă. Or, internetul, rețelele sociale și inteligența artificială (IA) reprezintă schimbări majore ale mediului cognitiv. Ele modifică accesul la informație, ritmurile atenției, modulele de validare socială și chiar „materialul” din care construim memoria și anticiparea. În termeni simpli, IA modifică mediul și cunoașterea. Prin aceasta, ea poate modifica și temporalitatea trăită. O transformare esențială o constituie accelerarea gândirii (sau a ceva similar ei), dublată de multiplicarea mediilor pe care aceasta se desfășoară. Efectele în planul temporalității sociale sunt deja vizibile în faptul că obișnuința de a măsura timpul istoric prin intermediul diferitelor schimbări ale

²⁰ Martin Heidegger, *Ființă și timp*, București, Editura Humanitas, 2003, pp. 400–441.

²¹ Maurice Merleau-Ponty, *Fenomenologia percepției*, Oradea, Editura Aion, 1999, pp. 101–102.

²² Alice Teghil, Marc Wittmann, „How the Body and Brain Process Time”, *Neuroscience & Biobehavioral Reviews* 179 (December 2025): 106416, pp. 8–9.

mentalităților, determinate de ivirea noilor curente de gândire și de inovații, greu mai poate da forma de măsurare a curgerii timpului omenirii.

2. STRATEGII DE SUPRAVIEȚUIRE ÎN TIMP ȘI ÎN FAȚA TIMPULUI

În această secțiune, analizez strategiile de supraviețuire în fața timpului ca ansamblu de practici prin care indivizii și instituțiile reduc incertitudinea temporală, stabilizează așteptările și transformă durata limitată în resursă normativă și existențială. În termenii adoptați aici, aceste strategii sunt hibride, unele având caracter personal (gestiunea atenției, narativizarea biografiei), altele având caracter instituțional (calendar, programe, termene), iar interacțiunea lor constituie o infrastructură a timpului lumii.

Consider relevantă o analiză a intuițiilor noastre asupra timpului și practicilor față de timp din perspectiva calității lor de strategii orientate către supraviețuire în timp. Este o formă de a pune în paranteze obiectivitatea timpului și a discuta, spre exemplu, despre eficiența intuiției noastre din perspectiva supraviețuirii. Ceea ce înseamnă o modificare a universului de discurs, în care ieșim din logica analizelor tradiționale, alegând forme de abordare propuse cel mai adesea de fenomenologie. În acest context, din perspectiva interogării timpului raportat la strategiile de supraviețuire am putea considera timpul obiectiv drept o ficțiune utilă sau o teză de realitate.

O primă strategie este *ancorarea în repere stabile*. Calendarul, sărbătorile, aniversările, termenele-limită, dar și ritmurile biologice funcționează ca repere de orientare pentru timpul trăit. O a doua strategie este *narațiunea*, în care ne spunem o poveste despre noi, despre trecut și despre viitor sau aderăm la poveștile altora, cel mai adesea de natură colectivă. În limbajul lui P. Ricoeur²³, natura identității este de tip narativ, ea fiind așezată pe o structură de curgere a timpului ce ni-l face inteligibil. O a treia strategie este *proiectul*. În registrul existențialist, proiectul este modul de a domestici viitorul, de a-l transforma într-o succesiune de sarcini, decizii și posibilități.

În spatele acestor strategii se află, de regulă, o temă pe care o ocolim până când devine inevitabilă: moartea, ca reperul-limită al temporalității individuale. O evităm deoarece întâlnirea temporalității proprii existenței ca limită poate genera tragicul²⁴. E. Levinas analizează strategia lui *încă nu* pe care o adoptăm față de moarte, care constituie o modalitate în care ne dăm timp. Din această formă de îndepărtare de ființă, suntem smulși de suferință²⁵. În același timp, Levinas

²³ Paul Ricoeur, *Sinele ca un altul*, București, Editura Spandugino, 2020, pp. 185–219.

²⁴ Pentru o argumentare extinsă asupra rolului limitei ontologice în nașterea tragicului, a se vedea Viorel Rotilă, *Tragicul în filosofia existențialistă franceză*, Iași, Editura Lumen, 2009, pp. 22–28.

²⁵ Emmanuel Lévinas, *Totalitate și infinit. Eșeu despre exterioritate*, Iași, Editura Polirom, 1999, pp. 206–210.

consideră că timpul nu este doar al meu, ci se deschide în relație cu alteritatea și cu vulnerabilitatea²⁶. În acest sens, timpul lumii nu este o simplă scenă neutră, ci un spațiu etic al întâlnirii. K. Jaspers descrie situații-limită în care această condiție devine vizibilă în mod brutal²⁷. În astfel de momente, timpul nu mai este un fundal, ci devine problemă. Utilizând termenii lui Jaspers, trăim acum un moment al situațiilor-limită, descoperind că nu controlăm întregul, că idealurile și proiectele noastre sunt vulnerabile, că viitorul are o structură deschisă și precară, în care devine evidentă mai curând închiderea unora dintre posibilitățile noastre, precaritatea situației noastre. Descoperim astfel funcția de limită pe care o are timpul.

Externalizarea memoriei constituie o strategie distinctă. Biblioteca, arhiva, fotografia, jurnalul și, ulterior, dispozitivele digitale și cloud-ul funcționează ca tehnologii de depozitare și accesare a trecutului. Ele nu doar conservă trecutul, ci reorganizează posibilitățile de recuperare: îl fac indexabil, fragmentabil și recombinabil. În termenii lui Buber, reducerea celuilalt la obiect (deplasarea de la raportul *Eu-Tu* la *Eu-Acela*) descrie o formă de obiectivare relațională. Analog, trecutul trăit poate fi convertit în „date” atunci când devine preponderent obiect de căutare²⁸. Tipurile de întâlniri posibile în noul context nu mai pot fi reduse la *Eu-Tu* și *Eu-lucru*, în scena socială intrând acum și *Eu-IA*. Această nouă relație este din categoria întâlnirii cu sine sau, mai adecvat, cu unul din chipurile lui „noi”, întâlnirea *Eu-IA* căzând sub semnul unei forme de obiectivare a intersubiectivității.

O a cincea strategie este *reducerea anxietății prin sens*. Camus a arătat că sensul nu este un dat, ci o construcție în interiorul unei condiții limită²⁹. Putem spune, în acest registru, că timpul devine suportabil atunci când este încărcat de sens. Absența sensului nu anulează timpul, dar îl poate transforma în povară.

Finitudinea timpului existenței personale oferă posibilitatea unui sens al acestuia, aduce semnificația clipei ca alegere în finitudine însă desfășurată pentru veșnicie. Posibilitățile ieșirii din timp sugerate de IA deschid câmpul interogațiilor privind posibilitatea sensului vieții în noile contexte ale raportului cu timpul.

3. INCERTITUDINILE ACTUALE PRIVITOARE LA TIMP

Incertitudinea privitoare la viitor (o *incertitudine temporală*) pe care o resimțim astăzi are mai multe cauze. Unele sunt geopolitice și sociale, altele sunt tehnologice. În plan social, asistăm la modificări rapide de mentalitate și comportament. Ceea ce părea stabil, instituționalizat, predictibil devine fluid.

²⁶ *Ibidem*, p. 155.

²⁷ Karl Jaspers, *Oamenii de însemnătate crucială. Socrate, Buddha, Confucius, Iisus*, București, Editura Paideia, 1995, p. 195.

²⁸ Martin Buber, *Eu și Tu*, București, Editura Humanitas, 2022, p. 39.

²⁹ Albert Camus, *Mitul lui Sisif*, în *Fața și reversul, Nunta, Mitul lui Sisif, Omul revoltat, Vara*, București, Editura RAO, 1994, passim.

În astfel de contexte, timpul social devine și el instabil, schimbându-se modul în care calculăm riscurile, felul în care ne raportăm la moarte, maniera în care gândim progresul și regresul.

Un exemplu clasic de mutație a raportării la viitor este teza „sfârșitului istoriei”: Fukuyama a susținut, la începutul anilor 1990, că democrația liberală ar putea reprezenta punctul final al evoluției ideologice³⁰. Indiferent cum evaluăm astăzi această teză, interesant este efectul ei temporal, deoarece mută accentul de pe viitorul deschis către un viitor închis, de pe devenire către administrare. Într-un fel, teza prefigurează sentimentul actual că schimbarea nu se termină, dar direcția schimbării devine neclară. Sfârșitul istoriei pare acum să nu survină sub forma încetării dinamicii socio-politice, ci din cauza modificării structurii prezentului, tot mai contaminat cu trecutul și indiferent față de viitor.

Raportându-ne la paradigma lui Fukuyama, am putea considera că asistăm la reintrarea în istorie, datorită dozei semnificative de imprevizibil injectată în evoluția multiplelor paliere relaționale ce traversează lumea. Renunțarea la traseul ce ducea către unificarea specifică globalizării și revenirea abordărilor interstatale, caracterizate de geometria variabilă a relațiilor dintre ele, sunt intens generatoare de repere temporale. În egală măsură, această formă de ieșire din traseul schițat de viziunea ontologică occidentală este caracterizată de lipsa unor repere stabile. Absența idealului progresului, spre exemplu, riscă să facă incertă direcția de curgere a timpului. Întoarcerea la perspectiva antică a îndepărtării de ceea ce a fost esențial, definitoriu pare să aibă o probabilitate egală cu speranța în definirea noastră în funcție de viitor.

Alături de viitor și trecut, prezentul suferă modificări structurale. H. Putnam, discutând implicațiile relativității, arată că noțiunea de simultaneitate devine problematică, iar „prezentul” nu mai poate fi gândit ca o secțiune universală a lumii³¹. La ora actuală asistăm la o creștere a numărului de persoane care observă evenimente nesimultane, raportat la martorii simultaneității lor, deși ele se desfășoară în prezent. Prezentul se multiplică, trăind în prezenturi parțiale, sincronizate local, uneori incompatibile. Idealul *globalizării*, ca soluție pentru temperarea efectelor globalizării, tinde să fie înlocuit de aspirații izolaționiste. Unificarea generată de utilizarea aceluiași tehnologii este contrabalansată de intențiile de separare îmbrățișate de mulți, unele dintre ele fiind amplificate (uneori chiar cauzate) de efectele secundare ale noilor tehnologii. În multe cazuri, prezentul capătă chipul segmentării pe baza unei forme de apartenență axiologică la epoci istorice diferite.

³⁰ Francis Fukuyama, *Sfârșitul istoriei și ultimul om*, București, Editura Paideia, 1997, p. 5.

³¹ Hilary Putnam, „Time and Physical Geometry”, *The Journal of Philosophy*, vol. 64, nr. 8, 1967, pp. 243–245.

3.1. INTERNETUL CA A TREIA FORMĂ DE ADUNARE ÎMPREUNĂ

Propun să privim internetul ca a treia formă majoră de „adunare împreună” a experiențelor lumii și a perspectivelor individuale. Primele două sunt, în această schemă, metanarațiunile și biblioteca. *Metanarațiunile*, fie ele povești fondatoare sau religii, au furnizat un timp comun, o origine și o direcție. *Biblioteca* a adunat textele și a construit un alt tip de memorie colectivă. Internetul adună împreună, într-o manieră colectiv-distributivă, nu doar texte, ci și imagini, fragmente de viață, comentarii, micro-narațiuni. El nu doar extinde memoria colectivă, ci o face imediată, o aduce la îndemână, transformând-o totodată. Din unul dintre locurile de întâlnire posibile, internetul a devenit locul în care ne întâlnim cel mai des.

Prin aceasta, internetul modifică structura intersubiectivității. Suntem împreună într-o modalitate nouă. Dacă biblioteca era o instituție a întârzierii, internetul este o instituție a aproape-imediatului. O parte din ceea ce numim astăzi „accelerare” ține de această schimbare. Nu doar că aflăm mai repede, ci avem impresia că trebuie să reacționăm mai repede. Timpul lumii se contractă.

3.2. REȚELELE SOCIALE ONLINE ȘI DUPLICAREA SPAȚIULUI SOCIAL

Așa cum demonstrează literatura de specialitate care a operaționalizat *affordance*-urile temporale³², rețelele sociale generează o distorsiune percepută a curgerii timpului prin mecanisme de fragmentare și de inducere a unei incertitudini perpetuate. Rețelele sociale online duc cu un pas mai departe această reorganizare, constituind o a patra formă de a fi împreună. Rețelele sociale nu sunt doar medii de comunicare, ci și tehnologii care produc experiențe specifice ale timpului³³. Ele instituie o formă de duplicare a spațiului social, noi fiind împreună într-o altă dimensiune a lumii, ce are reguli proprii. În acest spațiu, timpul capătă câteva trăsături specifice, fiind un timp al atenției, un timp al vizibilității, un timp al reacției. Pentru mulți, prezentul devine ceea ce poate fi postat și ceea ce ne este prezentat, timpul trăit aliniindu-se la o gramatică a *feed*-ului.

M. Măruță descrie această mutație prin ideea de „trăire-pentru-rețea”, gândită ca o formă de viață în care raportarea la sine se reorganizează în funcție de vizibilitatea în rețea³⁴. Raportul față-către-față este înlocuit de neutralitatea ecranului, generând o răcire a relațiilor sociale, survenită pe fondul unei aparente intensificări a conexiunilor. Din perspectiva articolului de față, consecința temporală este semnificativă. Dacă viața este trăită pentru a fi postată, atunci prezentul este colonizat de anticiparea reacției. Viitorul devine un spațiu al confirmării, iar trecutul devine arhivă de conținut. „Timpul oportun pentru a posta” capătă prioritate

³² Clara Palomar-Garcia, Ariadna Fernandez-Planells, Carles SoraDomenjó, „Time in social media applications: a definition and a tool to analyse technological affordances of time”, *Frontiers in Communication*, 10, 1568344, 2025, pp. 2–4.

³³ *Ibidem*, pp. 2–6.

³⁴ Mihnea Măruță, *Identitatea virtuală: cum și de ce ne transformă rețelele de socializare*, București, Editura Humanitas, 2023, p. 155.

față de bioritmurile individuale și ritmurile sociale. Timpul pe care-l acordăm altei persoane este redus la durata clipului, mema devenind forma preferată de împachetare și prizare a informației despre ceilalți.

3.3. INTELIGENȚA ARTIFICIALĂ CA A CINCEA FORMĂ DE ADUNARE ÎMPREUNĂ

Inteligența artificială poate fi privită ca a cincea formă de adunare împreună a cunoașterii și a experienței istorice și prezente a omenirii. Diferența față de internet și de rețelele sociale este că IA nu doar stochează și distribuie. Ea procesează, sintetizează, generează/crează conținuturi noi ce tind să facă parte din spațiul lumii. În consecință, intersubiectivitatea este împinsă către un alt nivel, ceea ce înainte era o rețea de perspective umane devine, treptat, un mediu al sintezelor, în care apar agenți non-umani capabili să participe la producerea sensului.

Odată cu IA, dincolo de sine-le nu mai are doar structura de orizont-limită a timpului, ci și chipul altui loc în care se desfășoară ceva din „gândirea noastră”, definit din perspectivă contrafactuală, a alegerilor alternative, a perspectivelor complementare. Ea determină răpirea unuia dintre rosturile existenței omului în timp: *parcursul existențial ce generează dobândirea experienței*, menit să crească priza la realitate. În consecință, contribuția omului la descoperirea și construcția realității este amenințată, odată cu ea fiind pus în joc și sensul existenței personale.

Coeckelbergh³⁵ analizează rolul de narator pe care-l are inteligența artificială și impactul producerii acestor narațiuni asupra percepției timpului. Autorul vorbește de inteligența artificială în calitate de mașină a timpului, adică generator al percepțiilor privitoare la timp, considerând că aceste intervenții au în mod inevitabil atât un impact estetic, cât și unul politic.

Harari a formulat, într-un mod sugestiv, această schimbare, arătând că dacă IA stăpânește limbajul, ea „hackuiește” sistemul de operare al civilizației, deoarece limbajul este materialul din care sunt făcute instituțiile și culturile³⁶. Nu este nevoie să-i acceptăm integral retorica, fiind suficient să observăm că IA modifică mediul simbolic în care trăim. În condițiile în care mediul simbolic este parte a timpului lumii, în discuție este o transformare a contextului de semnificare.

Efectele asupra temporalității trăite sunt multiple. În raport cu prezentul, IA promite eficientizare și delegare. În raport cu viitorul, ea produce atât fascinație, cât și anxietate, deoarece accelerează ritmul schimbărilor și, prin asta, reduce predictibilitatea traseului umanității. În raport cu trecutul, apare o dimensiune nouă, IA putând reconstrui, rezuma, recombina, simula. Trecutul devine un material de lucru, nu doar un depozit. În acest sens, IA nu adaugă doar o nouă tehnologie, ci poate modifica raportarea la trecut prin modul în care îl face reutilizabil.

³⁵ Mark Coeckelbergh, „Time Machines: Artificial Intelligence, Process, and Narrative”, *Philosophy & Technology*, 34(4), 2021, 1623–1638, passim.

³⁶ Yuval Noah Harari, *Nexus: A Brief History of Information Networks from the Stone Age to AI*, New York, Penguin Random House LLC, 2024, pp. 237–244.

Dacă IA devine un filtru dominant al accesului la memorie și la cunoaștere, atunci trecutul comun poate fi reordonat în funcție de criterii opace, accesul nostru la trecut trecând prin „cutia neagră” a noilor modalități de raționare. În termeni husserlieni³⁷, putem spune că „lumea vieții” riscă să fie colonizată de o infrastructură care nu este transparentă pentru conștiință.

4. EFECTELE INCERTITUDINII TEMPORALE ASUPRA STRATEGIILOR DE SUPRAVIEȚUIRE

Incertitudinea temporală are drept consecințe o serie de reacții. Unele sunt reacții de adaptare, în timp ce altele se rezumă la apărare. În plan individual, o reacție tipică este intensificarea controlului asupra timpului, sub forma unor tehnici de management, a unor aplicații, a unor monitorizări. În plan social, o reacție tipică este polarizarea. Când viitorul devine amenințător, crește tentația de a absolutiza un trecut selectiv. Când prezentul devine prea fragmentat, crește tentația de a impune un „prezent comun”, în dauna acceptării diversității, generând conflicte identitare.

Tehnologiile digitale și inteligența artificială modifică raportul dintre efort, rezultat și timp. O parte dintre activitățile care anterior necesitau durate lungi și muncă repetitivă devin automatizabile. Din perspectiva temporalității sociale, această delegare produce o ambivalență, putând elibera timp, dar și intensifica normativ așteptările de productivitate. În acest sens, „timpul câștigat” se poate transforma în „timp datorat”, prin creșterea standardelor de performanță.

Într-un astfel de context, strategiile de supraviețuire bazate pe stabilitate (ritual, calendar, instituție) pot fi slăbite. În schimb, cresc strategiile bazate pe flux și adaptare, dar și strategiile bazate pe retragere. În timp ce unii intră în hiperactivitate, alții intră în apatie. În limbaj existențialist, ambele pot fi forme ale evitării unei confruntări reale cu temporalitatea finitudinii, în condițiile în care confruntarea este esențială pentru accesul la autenticitate. Trăim o criză a strategiilor adecvate de supraviețuire, generată de radicalitatea noutății și ivirea unor noi entități.

5. ESTE STOICISMUL O SOLUȚIE?

Recurența referințelor la stoicism în discursul contemporan poate fi interpretată ca reacție la accelerare și incertitudine, reflectând renunțarea la încercările de a înțelege totul și de a ne controla existența. Convingerea modernității că ne aparținem, că suntem autorii deciziilor care ne ordonează viața pare să fi fost abandonată fie în brațele tradiționale ale religiei, fie pe seama opacei inteligențe

³⁷ Edmund Husserl, *Criza științelor europene și fenomenologia transcendentă*, București, Editura Humanitas, 2011, pp. 222–236.

artificiale. În plan normativ, stoicismul propune o distincție între ceea ce depinde de agent și ceea ce nu depinde, iar această distincție funcționează ca mecanism de reducere a anxietății temporale. Din perspectiva acestui articol, interesul pentru stoicism poate fi înțeles drept încercare de recalibrare a timpului subiectiv în condițiile instabilității timpului lumii.

Stoicismul devine relevant doar dacă îl scoatem din registrul sloganului. Ca strategie temporală, el are două idei utile. Prima este concentrarea pe prezentul practic, pe ceea ce putem face acum. A doua este reducerea dependenței de anticipări catastrofice și de ruminări ale trecutului. Ambele par să susțină o tehnică de recalibrare a timpului subiectiv. În egală măsură însă, stoicismul aduce cu sine riscul renunțării la încercările de a ne controla viața și a ne simți responsabili pentru consecințele deciziilor noastre.

Eficacitatea strategiilor stoice este condiționată de transformările mediului intersubiectiv. Gestionarea reacțiilor personale este insuficientă atunci când infrastructura timpului lumii fragmentează atenția, reorganizează memoria și colonizează prezentul prin dispozitive și platforme. În acest context, stoicismul trebuie completat de o etică a mediului cognitiv, respectiv de o reflecție asupra modului în care mediile tehnice disciplinează temporalitatea și atenția. Stoicismul cade sub semnul interogațiilor firești privind calitatea lui de strategie adecvată de supraviețuire în noile contexte.

CONCLUZII

Articolul propune o schemă de interpretare în care timpul trăit și timpul măsurat nu sunt două domenii independente. Între ele se situează timpul lumii, înțeles ca timp intersubiectiv constitutiv, care face posibilă coordonarea practică și producerea de sens. Reorganizarea acestui timp al lumii conduce la reorganizarea relației cu trecutul, prezentul și viitorul.

Internetul, rețelele sociale și inteligența artificială pot fi conceptualizate ca trepte ale reorganizării intersubiectivității. În această reorganizare, prezentul tinde să devină simultan mai dens și mai fragmentat, trecutul mai accesibil și mai recombinabil, iar viitorul mai ambiguu, pe fondul paradoxului creat de accelerarea capacității de prelucrare a informației ce este însoțită de scăderea predictibilității. Analiza are caracter diagnostic și urmărește să delimiteze un câmp de practici, nu să susțină o poziție fatalistă.

Din perspectiva adoptată aici, două direcții practice apar ca prioritare. Prima constă în reconstruirea deliberată a reperelor intersubiective ale timpului în forme care nu depind exclusiv de infrastructuri digitale. A doua privește igiena mediului cognitiv și o etică a proiectării tehnologice, întrucât timpul lumii nu este numai un dat, ci și un efect al modului în care experiențele și cunoașterea sunt „adunate

împreună”. În ultimă instanță, problema temporalității este inseparabilă de problema comunității, experiența timpului fiind structural intersubiectivă.

Unul dintre riscurile abordate îl reprezintă afectarea autenticității trăirilor noastre temporale, respectiv a modalității în care percepem timpul. Pe de altă parte însă, modificări în percepția timpului au fost introduse în istorie din diferitele salturi tehnologice pe care obișnuim să le numim progres. Întrebarea este dacă actualele evoluții riscă să ne conducă către un salt în gol sau reprezintă transformări ce țin de destinul umanității.